

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Hulûl ve İttihâd Yorumu

Ömer Sami UZUNER | orcid.org/0000-0003-3463-6384 | <mailto:omer.uzuner@beun.edu.tr>

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Zonguldak, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01dvabv26>

Öz

İnanç sistemleri ve gelenekleri içerisinde Tanrı, insan ve âlem irtibatına yönelik izahlar muhtelifdir. Bu irtibatın dikkat çeken noktalarından biri de hulûl ve ittihâd fikridir. Bu fikir tarih boyunca çeşitli şekillerde ortaya çıkmış ve inancın düşünce geleneklerini etkilediği gerçeğiyle toplumda kendini göstermiştir. Hint, Yahudi veya Hıristiyan kökenli inançlar gibi İslam dışı sistemlerde olmasının yanında zamanla İslam dairesinde kalan yahut irtibat kurulan sistemlerde de görülmüştür. Bu fikri benimseyenlerin aşırı gruplar başlığı altında değerlendirilmesi İslam düşüncesinin konuya bakışını ortaya koymaktadır. Ancak İslam nazarında mesele bu netlikteyken düşünce geleneğinin bir parçası olan tasavvufun hulûl ve ittihâd ile ilişkisi, meselenin daha hassas bir incelemeye tabi olmasını gerektirmektedir. Bu noktada tasavvufun teşekkülünden itibaren ilgili konuda oluşan literatürün takip edilmesi önemlidir. Tasavvufî düşüncenin bu konu özelindeki söylemini takip etmek geçmişten günümüze dek oluşan kritik noktaların çözümüne destek olacaktır. Tasavvufun teşekkül döneminde meselenin tespiti, Gazzâlî'nin konuya dair izâhı ve İbnü'l-Arabî sonrasında gelişen düşüncenin etkisi sürecin belirgin noktalarındandır. Bu makalede çıkışından itibaren İslam düşüncesinin gündeminden düşmeyen hulûl ve ittihâd meselesinin 19. asra gelindiğinde nasıl bir hüviyette ele alınabileceğine dönemin öne çıkan isimlerinden Muhammed Nûru'l-Arabî'nin yorumu üzerinden bakılacaktır. Bu sayede bir yandan konu bağlamında tasavvufî düşünce geleneğinde müellif bir sūfînin temsiline bir yandan da yakın dönemde böylesi kritik bir konuda İslam düşüncesine uygun netlikteki ifadelerine göz atılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Tasavvuf, Muhammed Nûru'l-Arabî, Hulûl, İttihâd, Vahdet-i Vücûd.

Atıf Bilgisi

Uzuner, Ömer Sami. "Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Hulûl ve İttihâd Yorumu". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2024), 312-331.

Geliş Tarihi	02.10.2024
Kabul Tarihi	02.12.2024
Yayım Tarihi	29.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışma <i>Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri</i> isimle kitap olarak yayınlanan doktora çalışmasının bulgularından hareketle hazırlanmıştır.
İntihal Kontrolü	Evet - Turnitin
Etik Bildirim	kider@kocaeli.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yayıncı	Kocaeli Üniversitesi

The Interpretation of Hulūl and Ittihād by Muhammad Nūr al-Arabī

Ömer Sami UZUNER | orcid.org/0000-0003-3463-6384 | omer.uzuner@beun.edu.tr

Asst. Prof., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Zonguldak, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01dvabv26>

Abstract

There are various explanations for the relationship between God, man and the world within belief systems and traditions. One of the striking points of this connection is the idea of hulūl and ittihād. This idea has appeared in various ways throughout history, manifested itself in society by the fact that faith influences the traditions of thought. In addition to being in non-Islamic systems such as beliefs of Indian, Jewish or Christian origin, it has also been observed in systems that have stayed in the Islamic circle or established contacts over time. The evaluation of those who adopt this idea under the heading of extreme groups reveals the view of Islamic thought on the subject. However, while the issue is this clear from the Islamic point of view, the relationship of sufism, which is a part of the thought tradition, to hulūl and ittihād requires that the issue be subject to a more sensitive examination. At this point, it is important to follow the literature that has been formed on the related subject since the formation of Sufism. Following the discourse of Sufi thought on this topic will support the solution of critical points that have occurred from the past to the present. The determination of the issue during the formation period of Sufism, Gazzālī's explanation of the issue and the influence of the thought that developed after Ibn al-Arabī are among the obvious points of the process. Since the publication of this article, the issue of hulūl and ittihād, which has not fallen off the agenda of Islamic thought, has been discussed in the 19th century. When it comes to the century, it will be seen how it can be handled in an identity based on the interpretation of Muhammad Nūr al-Arabī, one of the prominent names of the period. In this way, on the one hand, the representation of an author sufi in the tradition of Sufi thought in the context of the subject, and on the other hand, in the near future, their clear statements in accordance with Islamic thought on such a critical issue will be examined.

Keywords

Sufism, Muhammad Nūr al-Arabī, Hulūl, Ittihād, Wahdat al-vujūd.

Citation

Uzuner, Ömer Sami. "The Interpretation of Hulūl and Ittihād by Muhammad Nūr al-Arabī". *Kocaeli Teoloĝa Journal* 8/2 (December 2024), 312-331.

Date of Submission	02.10.2024
Date of Acceptance	02.12.2024
Date of Publication	29.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. This study has been prepared based on the findings of the doctoral study published as a book under the name of <i>Varlık ve Hakikat Muhammed Nâru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri</i> .
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	kider@kocaeli.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.
Publisher	Kocaeli University

Giriş

Tanrının mahiyeti ve Tanrı-âlem ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan bazı düşünce sistemleri O'nun tüm âleme ya da belirli parçalarına hulûl ettiğine dair kabuller sunmaktadır. Bunlar İran ve Hint kökenli eski inançlardan başlamak üzere Yahudi ve Hıristiyan itikadında da mevcuttur. İslam tarihinde ise aşırı Şîu gruplar ve Gâliyye olarak tarif edilen Nusayriyye ve Dürziyye gibi muhtelif oluşumlarda bu düşünce görülmektedir. Ayrıca Hulmâniyye ve Hallâciyye gibi ilk dönem tasavvuf literatürüne giren zümrelerin yanında Yeni Eflatunculuk'la ilişkilendirilen ve İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), İbn Seb'în (ö. 669/1270), Affüddin Tilimsânî (ö. 690/1291) gibi isimler üzerinden vahdet-i vücûd düşüncesine bağlı olarak sûfîler zümresine atfedilen bir tenkit de söz konusudur. Kısacası dinî-itikadî yapılar içerisindeki inançların yanında felsefi-tasavvufi unsurlarla ortaya çıktığı söylenen hulûl ve ittihâd meselesi uzun süredir düşünce tarihinin gündemindedir.¹

Tasavvuf düşüncesinin Tanrı, insan ve âlem irtibatındaki anlatıma yoğunlaştığı düşünülüğünde hulûl ve ittihâdın konunun merkezinde yer alması kaçınılmazdır. Allah'ın insana varlık bahşetmesi mukabilinde insanın da O'na olan bağlılığı İslam'da olduğu gibi tasavvuf için de söz konusu irtibatın düzlemini ifade etmektedir. Bu düzlemde dikkat edilmesi gereken husus ise yaratıcı ile yaratılan arasındaki farktır. Allah'ın varlık bahşetmesi tasavvufî düşüncede O'nun isim, sıfat veya fiillerinin tezahürü şeklinde değerlendirilir. Bu tezahürde yaratıcı ile yarattıkları arasında net olan ayırım, yaratılanların yaratıcı konumunu hiçbir surette alamayacaklarıdır. Burada dikkat çekilen husus, hulûl ve ittihâd düşüncesi açısından kırılma noktasıdır. Öyle ki, tasavvuf düşüncesi içerisinde değerlendirilen ya da tasavvufa mâl edilen bazı anlatımlar hulûl ve ittihâd başlığı altında zikredilmektedir. Aslında sadece tasavvufa özgü olmayan bu anlatımlar, kelâm ve felsefe gibi Tanrı'nın mahiyetine, eşyanın hakikatine ve insanın keyfiyetine yönelik düşünce üreten alanlarla benzerlik arz eder. Özellikle yaratılış olgusu, varlık mertebeleri ve ruhun mahiyetine dair izahlar, tasavvufun ana düşüncesinin yanında muhtelif akımların da fikir üretimine kapı aralamıştır. Bu sebeple hulûl ve ittihâda yönelik izahları tasavvufî düşüncenin seyrindeki dinamik şartlar içerisinde takip etmek meselenin anlaşılması açısından önemlidir.

---

¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Hulûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

Tasavvufun teşekkül döneminin temsilcilerinden Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988) sapıklığa götüren usul hataları çerçevesinde Hulûliyye'den bahsederken herhangi bir isim zikretmeksizin bu zümrenin Allah'ın cesetlerde veya eşyada zahir olduğu fikrini tekfir etmektedir. Cesed ya da eşya, O'nun sanatının eserleri, rubûbiyyetinin delilleridir. Bunun aksi ne şekilde söylenirse söylensin küfürdür ve bu sapıklığa düşenler, Hakk'ın sıfatları ile halkın sıfatlarını birbirinden ayıramamıştır.² Serrâc söz konusu düşünce etrafında toplanmış bir zümre üzerinden hulûldeki temel hatayı tespit yoluna gitmiştir. Bu tespit, tasavvufun ilimler içerisindeki yerini sistematik bir şekilde gösterme gayesi olan bir eserde yanlış düşüncelerin önünün alınması ve tasavvufa dâhil edilme tehlikesinin bertaraf edilmesi açısından kayda değerdir. Dönemin bir diğer ismi Hucvîrî (ö. 465/1072) ise kendi zamanına kadarki tasavvufî fırkaları ele alırken Hulmâniyye ve Hallâciyye'ye yer verir. Ona göre bu iki zümre Ebu Hulmân (ö. IX/X) ve Hallâc-ı Mansur'u (ö. 309/922) hulûle ve tenâsühe nispet etmektedir. Hucvîrî aslında Ebu Hulmân'ın sûfilerce gönül ehli kabul edildiği, Hallâc'ın ise kendine isnad edilen duruma yönelik hiçbir sözü olmadığı kaydını düşer. Fakat mevzu, yanlış itikada düşmüş kimselerin bu isimler üzerinden bâtil bir itikad üretmeleridir. Bu butlân da aslında onların ruh anlayışının yanlışlığına işaret etmektedir. Bu sebeple ruhun mahiyetini izah ederek her iki anlayışı tenkit ve tekfir eden Hucvîrî neticede hulûl söyleminin ruh konusundaki hatalı fikirlerden kaynaklı olduğunu vurgular.³

Bu tespitler bir yandan teşekkül dönemi metinlerinde ilgili konudaki değerlendirmelerin netliğini gösterirken diğer yandan özellikle Hucvîrî'nin tasnifinde Hallâc-ı Mansur ismine dikkatleri çekmektedir. Nitekim bu isim özelinde oluşan söylemler İslam tarihindeki itikada dayalı kriz dönemleri içerisinde tasavvufa mâil edilebilecek bir hale evrilmiştir.⁴ Her ne kadar Hucvîrî'de Hallâc'a yönelik açık bir tenkit yoksa da onun üzerine kurgulanan söylemin yansımaları ile bağlantılı olarak eserdeki tespit ve tenkit noktaları vesilesiyle meselenin ciddiyetini görmek mümkündür. Böylece hem Serrâc'ın hem de Hucvîrî'nin hulûl ve ittihâd üzerinde tespit ve tenkit odaklı yaklaşımı literatürdeki ilk aşamaya dair yeterli veri sunmaktadır.

² Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma*, thk. Abdülhalim Mahmud - Taha Abdülbaki Sürûr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, 1960), 541-542.

³ Ali b. Osman Cüllâbî Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. İsad Abdülhadi Kandil (Kahire: el-Meclisü'l-'A'lâ li's-Sekâfeti, 2007), 501-502.

⁴ Akif Dursun, "Hallâc-ı Mansur'un Yargılanma Sürecinin Değerlendirilmesi", *AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 8 (ts.), 63-102.

Teşekkül döneminin akabinde gelen süreçte İslam düşüncesine etkisinin yanında tasavvuf düşüncesine katkısı açısından temsil gücü yüksek bir isim olarak Gazzâlî'nin konuyu izahı tartışmaların ya da karışıklığın giderilmesi açısından bir referans olabilir. Onun sûfilerin yanlışlarına dair tespitleri, tasavvufî meselelere yönelik hatalı yaklaşımlara engel olma gayretinin bir göstergesidir. Sûfilerin âdab, müşâhede, helal-haram ve seyr u sülûk gibi konulardaki yanlışlarını ortaya koyarken bunların arasında hulûl ve ittihâd düşüncesine de yer vermektedir.⁵ Gazzâlî hulûlün, sûfinin sekr ve vecd halinde tüm mahlûkatı yok saymasından dolayı düştükleri yanlışla meydana geldiğini belirtir. Buna göre sûfinin söyledikleri mecazî olmaktan öteye geçemez.⁶ Böylece halin galebesi ile ortaya çıkan anlık yanlış onların söylemlerinde hulûl ifadesi gibi gözükmektedir. Gazzâlî, Hakk'ın sıfatlarının kula geçmesinin *intikâl*, Hakk'ın zatı ile kulun zatının birleşiminin *ittihâd*, bunun tezahürünün de *hulûl* olacağını ifade ki bunlar imkânsız durumlardır. Zira sıfat ile mevsûf ayıramayacağı için *intikâl*in, iki varlığın birleşmesi neticesinde ortaya üçüncü ve müstakil bir varlık çıkması zorunluluğu da *ittihâd*ın muhâl olduğunun ispatıdır. Yine o, hulûlün birinci ihtimalde cisimle cismin bulunduğu yer arasındaki nisbetle olacağını ve Hakk'ın cisimden münezze olmasına imkânsızlığını dile getirirken ikinci ihtimalde araz ve cevher arasındaki ilişkiyle olabileceğini fakat yine bunun Hak için mümkün olmadığını ifade etmektedir.⁷ Gazzâlî'nin konuyu hem aklî argümanlarla hem de tasavvufun iç dinamikleriyle izah etmesi çözümci bir tavrın yansımaları olarak okunabilir. Nitekim *İhyâü Ulûmi'd-dîn* isimli eserinde de benzer ifadeler kullanan⁸ Gazzâlî'nin *ihyâ* üzerine kurulu projesinin arkasındaki motivasyon bu konuda da şeriat ve tasavvuf dengesini koruma gayesine uygun bir yaklaşımı desteklemektedir.

Konunun tasavvuf düşüncesine yönelik eleştirel bir gündem oluşturması ise bizi İbnü'l-Arabî ve sonrasına götürmektedir. O'nun vahdet-i vücûd şeklinde formülize edilen düşüncesi bir yandan büyük teveccüh kazanırken bir yandan da eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerden birisi de hulûl ve ittihâd fikriyle benzerliği üzerinedir. İbnü'l-Arabî'den bir asır kadar sonra yaşayan İbn Teymiyye (ö. 728/1328) vahdet-i vücûd nazariyesinin anlatımdaki ifadeler sebebiyle hulûl ve ittihâd fikrine yol açtığını söylemektedir. Buna göre Hakk'ın zât ve sıfat tecellisi üzerinden yapılan anlatım O'nun yarattıklarının bir kısmına veya

⁵ Bedriye Reis, "Gazâlî'ye Göre Sözde Sûfiler ve Yanlış Noktaları", *EKEV Akademi Dergisi* 55 (2013), 137-150.

⁶ Ebu Hâmid Gazzâlî, *el-Maksadu'l-Esnâ fi Şerhi Meânî Esmâillâhi'l-Hüsnâ* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 150.

⁷ Gazzâlî, *el-Maksadu'l-Esnâ fi Şerhi Meânî Esmâillâhi'l-Hüsnâ*, 155.

⁸ Akt. Yavuz, "Hulûl", 18/343.

tamamina sirâyet etmesi ve onlarla birleşmesi neticesinde hulûl ve ittihâd tehlikesine götürmektedir.⁹ Yine İbn Teymiyye, İbnü'l-Arabî'den daha felsefî bir dil kullandığını kabul etmekle beraber İbn Seb'în'i benzer bir eleştiriye tabi tutmuş,¹⁰ aynı düşünce geleneğinden kabul edilen Tilimsânî'yi ise zındıklıkla suçlamıştır.¹¹ Aynı dönemin önemli isimlerinden Sadruşşerîa (ö. 747/1346) zâtî sıfat tecellileri içerisinde vahdet tecellisine dair mertebede bir ittihâd müşahedesinin olabileceğini bunun haricindeki ittihâd söyleminin küfür olan düşünceyle aynı olduğunu dile getirmiştir.¹² Böylece o düşüncenin sapma noktasını tecellî-mertebe ilişkisi üzerinden anlatma yoluna gitmiştir.

İbnü'l-Arabî sonrası etkinin yaygın şekilde görüldüğü Osmanlı Anadolu'sunda ise Şeyh Bedreddin'le (ö. 823/1420) alakalı da benzer bir tavır sergilenirken, yine Anadolu coğrafyasında Kaygusuz Abdal (ö. 848/1444) isminin ön plana çıktığı Alevî-Bektâşî düşüncesiyle başlayan daha sonrasında ise Hamzâvî Melâmîliğiyle irtibatlı bir tenkid sürecinden bahsedilebilir.¹³ Bu sürecin bir uzantısı da 19. asırda görülmektedir. Söz konusu dönem, iki tarafın takipçileri ve muarızlarının mevcut olduğu bir zaman dilimi olmasının yanında vahdet-i vücûd ve panteizm arasında kurulmaya çalışılan benzerlik yüzünden tasavvuf düşüncesinin eleştiriden uzak olmadığı bir gündemi barındırmaktadır. Dolayısıyla bahsettiğimiz dönemde mesele, itikadî açıdan hulûle dair belirli bir yaklaşım ortaya koyma ve ontolojik bir düşünce geleneği olan vahdet-i vücûdu izah etme fikrinde birleşmektedir. Söz konusu dönemde tasavvuf düşüncesini temsil anlamında Muhammed Nûru'l-Arabî ismi öne çıkmaktadır. O, yaşadığı dönemde ilmî ve sosyal açıdan dinamik bir tavır sergilerken aynı zamanda telif faaliyetlerine de devam etmiştir. Öyle ki, eserlerinde yer alan pek çok anlatım başka konularda olduğu gibi süreci ve mevcut durumu göz önünde bulundurarak hulûl ve ittihâd meselesinin toparlanmasına yardımcı olabilir. Aynı zamanda onun Şeyh Bedreddin'in *Vâridât*'ını şerh etmesi ve Melâmîliğin son devresinin kurucusu olduğuna yönelik beyanlar yukarıda bahsi geçen noktalar açısından

⁹ Hasan Tefvîk Marulcu, "İbn Teymiyye'nin Vahdet-i Vücûd, Hulûl ve İttihâd Yaklaşımlarına Kelâm Açısından Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2008), 75-86; Mehmet Kubat, "İbn Teymiyye'nin İbn Arabî Eleştirisi", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2019), 223-270.

¹⁰ İlhan Kutluer, "İbn Seb'în", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 311.

¹¹ Semih Ceyhan, "Tilimsânî, Affüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 164.

¹² Güvenç Şensoy, "Sadruşşerîa'nın Vahdet-i Vücûd Eleştirisinin Tahlili", *KADER* 21/1 (2023), 112-113.

¹³ Resul Ay, "Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri", *Bilgi* 72 (2015), 1-22.

onun Anadolu'daki ilgili gündemden uzak olmadığını gösterir. Bu sebeple her iki irtibat açısından Nûru'l-Arabî'nin yorumu dikkat çekicidir.

Yukarıda konuyla ilgili süreci ifade ederken yer verilen literatürde meselenin İbnü'l-Arabî ve sonrasında meydana gelen konular üzerinden çalışıldığı, Osmanlı ve Anadolu coğrafyasında ön plana çıkan meseleler etrafında değerlendirildiği görülmektedir. Bu makalede odak merkezinde ve belli sayıda yapılmış çalışmalara ek olarak konuyla ilgili düşünce sürecinin son halkalarından biri olan Muhammed Nûru'l-Arabî'nin meseleye nasıl yaklaştığı ilk kez müstakil bir çalışmanın konusu edilecektir.

1. Eleştiri ile Savunma Arasında Hulûl ve İttihâdın Mahiyeti

Ekberî geleneğin ve melâmet tavrının 19. yüzyıldaki temsilcilerinden biri olan Muhammed Nûru'l-Arabî hem varlığı izah ederken hem de eşyanın hakikatine dair yorumlarında hulûl ve ittihâdla irtibatlı girişte bahsi geçen inanç grupları ve düşünce yapılarından söz etmektedir. Onun anlatımında bu unsurların yer alması ve belli bir çerçevede izaha konu olması hulûl ve ittihâdın hem klasik tasavvuf geleneği hem melâmet hem de Ekberî düşünce üçlüsünde dikkat çekicidir. Nitekim Nûru'l-Arabî'nin temsil ettiği veya temsilinin kendisinde yoğunlaştırıldığı gelenek çerçevesinde söyledikleri, yakın dönem tasavvuf düşüncesinde konunun geldiği noktayı göstermesi açısından bir değerdir. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki, onun bu konuyu ele alışı iki bakış açısına sahiptir. Birincisi tamamen bâtil olarak gördüğü ve İslam inancında da küfür olarak addedilen görüşlere dair *eleştiri*, ikincisi ise bâtil görüşlerle karıştırılan, hulûl ve ittihâdı barındırmamasına rağmen aynı kategoriye dâhil edilen düşünce ve uygulamaları *savunma*dır.

Muhammed Nûru'l-Arabî tasavvuftaki genel düşünceyi takip ederek varlık fikri içinde hulûl ve ittihâdın mahiyetine yönelik bir anlatım benimsemektedir. Nûru'l-Arabî, hulûl ve ittihâd fikrine yol açtığı için belirli düşünce ve grupları bâtil kabul etmektedir. Ayrıntılarda bunları *Vücûdiyye* başlığı altında tanımladığı Tabiatçılar, İshrâkî filozoflar ve vahdet-i mutlaka düşüncesine sahip zümreler olduğu görülmektedir. Nazarî-felsefî altyapıya sahip bu zümrelerin yanı sıra Hz. İsa'ya ulûhiyyet atfeden Hıristiyanlar, Hz. Ali'ye karşı benzer bir inanç taşıyan Nusayrîler, imamet görüşünü hulûl inancına kadar götüren Râfizîyye ve Hâkim

bi-emrillah'a ilahlık atfeden Dürzîler -ki Mütevâliye olarak niteler- itikâdî açıdan onun hulûl ve ittihâd eleştirisine muhatap olan gruplardır.¹⁴

Nûru'l-Arabî'nin bu inançları sahih bulmayarak bağlı oldukları zümreleri bâtlı görmesinin arkasındaki ortak neden onların Hakk'ın tüm âleme ya da belli şahıslara sirâyet ettiğine dair düşünceleridir. Nitekim hakikatte varlık nitelemesinin sadece Hakk'ın varlığı hasredileceği fikrinin aksine mutlak ya da muayyen, küllî veya cüz'î O'nun âleme sirâyet ettiğini düşünmek hulûl ve ittihâdın ta kendisidir. Çünkü bu durumda varlığın bölünmesi ve çoğalması söz konusu olacaktır. Dolayısıyla bu anlatı, Nûru'l-Arabî'nin hulûl ve ittihâdın hangi inançlar bağlamında nasıl yanlış şekillendiğine dair tasnifidir. Böylece geçmişteki mevcut dîmî-itikâdî düşünce yapılarına yönelik tespitle onun bakışı aynı minvaldedir.

Nûru'l-Arabî'nin konuyla ilgili savunmacı yaklaşımı ise onun varlık düşüncesinin merkezinde yer alan *tevhîd* anlatımını hulûl ve ittihâda mâl edenlere karşıdır. O, her fırsatta varlık nitelemesinin yalnızca Hakk'ın varlığına ait olduğunu, haricinin bu şekilde nitlenemeyeceğini vurgular. Dolayısıyla iki varlık nispeti üzerine kurulan hulûl ve ittihâdın mümkün olmayacağı sonucu kendiliğinden ortaya çıkar. Ona göre hulûl, süt içindeki yağ gibi iki şeyin mevcûd olup birbirine sirâyet etmesidir.¹⁵ Bu durumda hulûle konu olan iki şeyin birbirinden ayrılması da söz konusu olur.¹⁶ İttihâd ise sıcak su ile soğuk suyun birleşmesi gibi iki şeyin birbiriyle birleşmesidir.¹⁷ Burada da iki şeyin birbirinden ayrılması mümkün olmadığı için buna ittihâd denmektedir.¹⁸ Yani hulûl ya da ittihâdın söz konusu olması için en az iki varlık nispetinden söz etmek gerekir. Hâlbuki varlık yalnızca Hakk'ın varlığıdır. Bu sebeple mahlûkatın ya da eşyanın Hakk'ın vücûdunun aynı olması bu kabilden değildir. O halde âlem ve içindekiler varlığın mazharı şeklinde nitelenmekte, varlık formuna dahil edilmeleri ise ancak aklî ve itibarî olmaktadır. Bunun izahını kar örneği üzerinden yapan Nûru'l-Arabî'ye göre karın hakîkatinin su olması ve donduğu zaman kar adını alması

¹⁴ Nûru'l-Arabî, "el-Envârul-Muhammediyye fi Şerhî Risâleti's-Seyyidiyye", 190-191; Muhammed Nûru'l-Arabî, "ed-Dürretü's-Seniyye fi Şerhî Risâleti'l-Gavsiyye", *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 141-142.

¹⁵ Muhammed Nûru'l-Arabî, "Mürşidü'l-Uşşâk", *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 312-313.

¹⁶ Muhammed Nûru'l-Arabî, "Şerh-i Risâle-i Şeyh Arslan Dımaşkı", *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 456.

¹⁷ Nûru'l-Arabî, "Mürşidü'l-Uşşâk", 312-313.

¹⁸ Nûru'l-Arabî, "Şerh-i Risâle-i Şeyh Arslan Dımaşkı", 456.

onun isim ve hükümde farklı, hakîkatte suyun aynı olduğu anlamına gelir. Öyleyse mahlûkat da zuhûrat ve şuûnat açısından isim ve hüküm ile Hak'tan ayrıdır, hakîkatte ise O'nun aynıdır.¹⁹

Böyle bir izahta şuûnat ve zuhûrat Hak ile kâim iken isim ve hüküm bakımından Hak onlardan nasıl ayrı olur sorusu akla gelebilir. Nûru'l-Arabî bu soruya cevaben mutlakta mukayyedin, külde cüz'ün veya sütte yağın olması gibi akla hulûl veya ittihâd gelmemesi gerektiği üzerinde durur. Zira Hak, âlemde kendi nefsiyle kâim ve kayyumdur. O, durumu bu şekilde ifade etse de mahiyetini tam olarak bilmenin insan açısından mümkün olmadığını bu bilgiye mukarreb meleklerin veya nebîlerin de ulaşamadığını söyleyerek vurgulamaktadır. Neticede zâtın mâhiyetine dair olan bu fikrin ne akıl ne de başka bir yolla idrak edilebileceği için üzerinde durularak hataya düşülmemesi gerekir.²⁰

Nûru'l-Arabî ittihâd fikri özelinde vahdet-i mevcûd/mutlaka görüşlerini de eleştirmektedir. Tabiatçılar, İsrâkîler ve özellikle vahdet-i mutlakaya kâil olanların serdettiği görüşe göre “kevnin vücûdu Hakk'ın vücûdu”dur. Nûru'l-Arabî, böylesi bir ittihâd anlayışının açık bir küfür olduğunu vurgulamaktadır. Öyleyse sûfîlerin ittihâd benzeri sözlerinin nasıl anlaşılması gerekir? Nûru'l-Arabî'ye göre Hak ehlinin ittihâd olarak müşâhede ettiği şey teşekkül dönemin müelliflerinin ve Gazzâlî'nin de üzerinde durduğu gibi bir hâldir. Yani ittihâd, hâlin kişideki galebesinden dolayı zikir, zikreden ve zikredilenin bir görülmesi gibidir. Bu da hakîkat ehlinin elde ettiği makâmın aksine geçici bir durum arz eder. Dolayısıyla hâl kabilinden geçici olan durumlar dışında ittihâdın kevn üzerinden Hakk'ın vücûdu olduğu düşüncesi küfre yol açar. Neticede kişi ittihâd müşâhedesinin geçici bir hâl olduğunu ve yanlış fikirlere kapılmaması gerektiğini bilmelidir.²¹

Yukarıdaki izahla paralel olarak Nûru'l-Arabî sâlikin seyr u sülûk yolculuğunda da bu meseleye dikkat etmesi gerektiği üzerinde durur. Ona göre sülûkünde âriflik mertebesine eren kimse hakîkatini *hakîkat-i Hak* görür, fakat bu müşâhedesinde hulûl ve ittihâda varmaz. Çünkü onun hakîkatini müteaddid olmayıp tek bir hakîkattir ki bu Hakk'ın hakîkatidir. Zira hulûl ve ittihâd için en

¹⁹ Nûru'l-Arabî, “el-Letâifu't-Tahkikat fi Şerhi'l-Vâridât”, 536; Nûru'l-Arabî, “Mürşidü'l-Uşşâk”, 312-313; Muhammed Nûru'l-Arabî, “Hâdi'l-Uşşâk”, *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 313; Muhammed Nûru'l-Arabî, “Delîlü'l-Uşşâk”, *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 316.

²⁰ Nûru'l-Arabî, “el-Envârü'l-Muhammediyye fi Şerhi Risâleti's-Seyyidiyye”, 630.

²¹ Nûru'l-Arabî, “ed-Dürretü's-Seniyye fi Şerhi Risâleti'l-Gavsiyye”, 266-267.

az iki varlık nispeti olması, hakîkatte ise müşâhedenin tek varlığa odaklanması gerektiğinden bu durum söz konusu bakış açısıyla mümkün olamaz.²²

Muhammed Nûru'l-Arabî bu konuda sûfilere yönelik eleştirileri ve ithamları gerçek manada bâtil ve küfür olan düşüncelere değinerek ele almaktadır. Buradaki amaç hulûl ve ittihâdın aslını ortaya koyarak varlığın birliğini ifade eden tevhîd fikrine yöneltilen eleştirileri doğru bir zemine çekmektir. Daha sonra o, tevhîd düşüncesinin hulûl ve ittihâdı barındırmadığını ancak bazı bâtil kesimlerin tevhîd ehli gibi görülerek bu düşünceyi ortaya çıkardığını, bazılarının da tevhîd ehli kimselere iftira kabilinden bu tarz fikirler atfettiğini dile getirmektedir. Yine o, konuya dair söylemlerin hâl ve müşâhedenin etkisinde olduğunu belirtmiş, bunun yanında seyr u sülûk sürecine dâhil olanların riskli alandan uzak durmalarını da tenbih etmektedir. Bu durum literatürde zikredilen isimlerin konuya dair itinalı yaklaşım ve çözümleriyle paralel bir yöntem gibi gözükmemektedir. Dolayısıyla Nûru'l-Arabî'nin hulûl ve ittihâdın mahiyetine dair izlediği yol, riskli ifadelerden ve kayma tehlikesi olan düşüncelerden uzaklaşmaktır. Bunu konuya dair beyanlarındaki netlikten anlamak mümkündür.

2. Hulûle İrtibatı Açısından Devir Olgusu ve Yaratılış

Hakiki varlığın tecellisiyle nüzul ederek mertebeler eşliğinde varlık kalıbına giren insan urûc vesilesiyle kemâl niteliğini yakalama imkânını bulduğu bir süreç içerisinde. Tasavvufun dikkat çeken anlatımlarından biri olan bu sürece devir adı verilmektedir.²³ Devir anlatımı tasavvufun yaratılışa dair izahının yansımalarından bir tanesidir. Tasavvufî düşüncede *mebde'* ve *meâd* kavramlarıyla da paralel bir anlatım benimsenmiştir. Aynı zamanda *devriyye* yazımını da beraberinde getiren devir anlatımı hem düşünce hem de yazı boyutunda kendini göstermektedir. Tasavvuf düşüncesindeki ana gövdenin yanında muhtelif kolların da konusu olan devir aynı zamanda hulûl ve ittihâd kavramlarıyla ilişkisi açısından başlıca eleştiri konularından biri haline gelmiştir. Neticede literatürün

²² Nûru'l-Arabî, "ed-Dürretü's-Seniyye fî Şerhî Risâleti'l-Gavsıyye", 288; Nûru'l-Arabî, "Şerh-i Risâle-i Şeyh Arslan Dimaşkî", 456; Nûru'l-Arabî, "Hâdi'l-Uşşâk", 313. İbnü'l-Arabî kul ile Rabb'i arasını birleştiren bilginin Melamîlerin menzîlinde olduğunu söylerken, hulûl ve ittihâda inananların ise ayakların kaydığı bu yer sebebiyle ortaya çıktığını dile getirmektedir. İbnü'l-Arabî'nin belirttiği husus hulûl ve ittihâd tehlikesinin hangi aşamada olduğudur. Buna göre Rab ile kul arasındaki irtibatla en üst mertebelerden biri olarak gördüğü melâmette elde edilen bilginin o mertebeye uygun olmayan kişilerce hataya düşme riski barındırdığını ifade etmektedir. Öyle ki bilgi-eylem noktasında yapılacak yanlışlar düşünce ve inanca kırılmalarını da beraberinde getirmektedir. Bk. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 5/54.

²³ Süleyman Uludağ, "Devir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

bir parçası olan bu konu doğru ile yanlış, eksikle hatalı arasındaki ayrımın tespiti noktasında değerlendirilmelidir.

2.1. Devrin Mahiyeti

Varlık düşüncesine odaklanan geleneğin son dönem temsilcilerinden olan Nûru'l-Arabî'nin mevcut konu özelinde müstakil risaleler telif etmesi²⁴ veya pek çok risalesinde bu konulara değinmesi düşünce merkezinde meselenin yerini göstermektedir. İlgili konuyu izah ederken mebd ve meâd olgusuna karşılık gelen “İş O'ndan başladı ve yine O'na döner” ifadesini ön plana çıkarır. Ona göre bu ifade, mevcutların tamamının tecellî yolu ile hakikî varlıktan zuhûr ederek yine ona döneceğini anlatır.²⁵ Bu şekilde tarif ettiği devir olgusu yaratılış anlatımıyla doğrudan irtibatlıdır. Söz konusu anlatımdaki kritik nokta ise *istidad ve kabiliyet* kavramlarıdır. Öyle ki, insanın tecellîye mazhar konumunda olduğu düşünüldüğünde istidad ve kabiliyet onun varoluş sürecini etkileyen unsurlardır. İşte hulûl ve itthâdla ilişkilendirilen devir de buradaki yorumuna bağlı olarak onun düşüncesinde şekillenmektedir.

Nûru'l-Arabî'nin anlatımında istidad, esmâ ve sıfatın hariçte insan için açığa çıkmadan önce kendisini talep ettiği şeydir. Kabiliyet ise istidad ile benzer olmakla birlikte varlık açısından kabiliyetten daha yakındır.²⁶ Çok açık bir tanımlama olmasa da bu tarife göre istidadın, hakikî varlık yani Hakk'a ait değil varlığın mazharı olan halka ait bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Yani insan, istidadı doğrultusunda neyi talep etmişse özünde o yaratılmış olur.

Nûru'l-Arabî insanın yaratılış aşamalarını içeren mertebeleri *halkî mertebeler* şeklinde nitelemeyi tercih eder. Bunlar nûr-i Muhammedî ile başlayıp kâmil insan mertebesinde sona ermektedir.²⁷ Mertebeleri ele alırken devir açısından kayda değer olan kısım, söz konusu mertebelerde düzenli şekilde ve oyalanma

²⁴ Muhammed Nûru'l-Arabî, “Kitâbu'd-Devâir ve'l-Eflâk fî Beyâni Tasarrufati'l-Mülki ve'l-Emlâk”, *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risaleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022); Muhammed Nûru'l-Arabî, “Kitâbü'r-Reşâd fî'l-Mebde' ve Meâd”, *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022).

²⁵ Muhammed Nûru'l-Arabî, “Şerh-i Evrâd-ı Usbûiyye”, *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risaleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 338.

²⁶ Muhammed Nûru'l-Arabî, “el-Envârü'l-Muhammediyye fî Şerhî Risâleti's-Seyyidiyye”, *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 654-655.

²⁷ Bk. Ömer Sami Uzuner, *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri* (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 95-112.

olmadan devrin gerçekleşmesinin istidadı tam olarak nitelemeye yeterli olacağı düşüncesidir. Mertebeleri içeren tasnifte sondan başa doğru bakıldığında son mertebeden önce hayvandan bitkiye, bitkiden madene, madenden arza ve geri kalan sırayı gözeterek de nûr-i Muhammedî'ye kadar giden bir zincir söz konusudur. Bu sebeple insanın varoluş aşamasının sonuna gelmeden önceki maden, nebat ya da hayvan mertebelerinde gecikmesi meâd kısmını etkilemektedir. Ancak böyle bir gecikme söz konusu olmadığında insanın devri *ahadiyyü's-seyr* olarak tanımlanır. Yani bu, bir bakıma insanın tecellîye tam olarak mazhar olması anlamını taşır.²⁸

Görüldüğü üzere insanın hakikî varlıktan yine ona dönüşünü kapsayan bu dairede gelişine göre dönüş ya da nüzûlüne göre urûcu söz konusudur. Nûru'l-Arabî'nin üzerinde durduğu bu düşünce, insanın yaratılışını/devrini anlamlandırma yöntemi sayılabilir. Bu düşünce içerisinde insanın varoluş aşamasındaki seyri yukarıda bahsi geçen ve insan formunda zuhûrdan önceki maden, bitki ve hayvan formlarından oluşan *mevâlid-i selâse*deki süreçle irtibatlıdır.

Nûru'l-Arabî, ilgili süreçte insanın yaratılışındaki gecikmenin belli başlı sebeplerini sıralamaktadır. Buna göre, insanın özünün yenilmeyen bitki ya da hayvanda olabileceği yahut ebeveyninden ona intikal etmeden önce o özün yok olmuş olabileceğini ifade eder. Bir başka sebep ise, özü barındıran bitki ya da hayvan yenmişse bile nutfe o an yaratılmamış, ruh üflenmeden önce düşmüş veya nutfenin ölen anne-babadan birisinde kalmış olma ihtimalidir. Bu sebeplere binaen insanın söz konusu mertebelerdeki seyrine bağlı olarak istidadının niteliği değişebilmektedir.²⁹

Bu tarz gecikmelerden dolayı yaratılış devri etkilenen insanın buna maruz kalmaması durumunda devri tam olarak gerçekleşir. Ancak burada dikkat çeken bir nokta var ki, Nûru'l-Arabî istidad ve kabiliyeti etkileyen ve insanın zuhûru sonucuna giden maden-bitki-hayvan irtibatındaki devrin ruhun üflenmesinden önce olduğu üzerinde durur. Yani *devr-i şer'iyye* şeklinde ifade ettiği bu durum ruhun üflenmeden önce saydığımız bu mevlidlerdeki süreciyle alakalıdır. O halde

²⁸ Muhammed Nûru'l-Arabî, "Risâle-i Saîdiyye", *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 486-487; Nûru'l-Arabî, "Kitâbü'r-Reşâd fi'l-Mebde' ve Meâd", 662-664; Nûru'l-Arabî, "el-Envâru'l-Muhammediyye fi Şerhî Risâleti's-Seyyidiyye", 649-650; Muhammed Nûru'l-Arabî, *Niyâzî-i Mısri Dîvânı Şerhi*, ed. Mustafa Tatcı - İbrahim Özyay (İstanbul: H Yayınları, 2018), 32, 311.

²⁹ Nûru'l-Arabî, "Kitâbü'r-Reşâd fi'l-Mebde' ve Meâd", 663; Nûru'l-Arabî, "Risâle-i Saîdiyye", 487; Nûru'l-Arabî, "el-Envâru'l-Muhammediyye fi Şerhî Risâleti's-Seyyidiyye", 650.

burada vurguladığı yer bu devrin bâtil olan *devr-i tenâsühî* anlayışıyla bir olmadığıdır.³⁰

Nûru'l-Arabî, hulûl ve itthâda zemin hazırlayacak tenâsüh fikrinin tasavvufa yansımalarının önünü almak için yerinde bir müdahalede bulunmaktadır. Zira bu fikrin bilerek veya hatalı şekilde dâhil edilmesi hulûl ve ittihâd düşüncesine götürebilecek bir yol açabilir. Bu nedenle onun tenâsühü ele alışı meselenin çözümüne yönelik başka bir arka plan inşa etmektedir.

2.2. Devir ve Tenâsüh

Muhammed Nûru'l-Arabî, tenâsüh fikri üzerinde oluşan devri açık şekilde izah ederek kendi anlatımının bununla alakalı olmadığını altını çizmektedir. Öncelikle tenâsühün mahiyetine dair tasnifte o, insan ruhunun başka bir insan bedenine geçmesi düşüncesinin *tenâsüh* olduğunu söylerken, hayvan bedenine intikal ettiğinde *temâsüh*, bitkiye intikal ettiğinde *tefâsüh* ve madene intikal ettiğinde ise *terâsüh* adını aldığını belirtir. Bâtil olan bu düşünceye göre intikal insana ve hayvana olduğunda devretmekte, bitki ve madende olduğunda ise ebediyen orada kalmaktadır. Nûru'l-Arabî, bu görüşü savunuların Yahudi, Mason, Protestan ve benzeri kişilerin yer aldığı şemsiye bir başlık olarak *Devriyye* mezhebi olduğunu söylemektedir. Ona göre bu görüş, Hakk'ın taayyünü ve Hakkî-halkî mertebeler düşüncesinde yeri olmaması sebebiyle bâtildir. Yani Hakk'ın taayyünü ve tecellîsi mertebelere bağlı olduğundan yaratılış denen şey sonradan değişime uğramaz. Dolayısıyla mertebelerde verilen istidad neyse yaratılan odur ve asla değişim söz konusu olmaz.³¹

Tekrarlamakta fayda var ki, Nûru'l-Arabî yaratılış mertebelerindeki devrin ruh üflenmeden önce olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Yani Hakk'ın yaratmasını ifade eden ruhun üflenmesinde asla bir değişim söz konusu değildir. Nitekim ruh üflenmesi istidada göre sebepler tamamlandıktan sonra gerçekleşir. Böylece ruh, istidad ve kabiliyet noktasında tesviye tamamlandığında üflenir. Hatta Nûru'l-Arabî *nefn* kelimesinin zuhûr ile arasındaki sebep-müsebbib irtibatından dolayı ifade edildiğini de sözlerine ekler. Ruh üflendikten sonra

³⁰ Nûru'l-Arabî, *Niyâzî-i Mısırî Divânı Şerhi*, 246; Nûru'l-Arabî, “Risâle-i Saîdiyye”, 487; Nûru'l-Arabî, “el-Envârü'l-Muhammediyye fî Şerhî Risâleti's-Seyyidiyye”, 650; Muhammed Nûru'l-Arabî, “el-Letâifu't-Tahkîkat fî Şerhi'l-Vâridât”, *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 552-553.

³¹ Muhammed Nûru'l-Arabî, “Şerh-i Sûre-i Fâtîha”, *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 319; Nûru'l-Arabî, “Risâle-i Saîdiyye”, vr. 7b; Nûru'l-Arabî, “Kitâbu'r-Reşâd fî'l-Mebde' ve'l-Meâd”, 262.

insanın istidadına göre ruhun tasarrufu gerçekleşir ve böylece hükmü bulunduğu şeyin istidadına uygun hale gelir.³²

Bu izahlara göre Nûru'l-Arabî'nin anlatımında insan, istidad ve kabiliyetine uygun şekilde yaratılış sürecini tamamlamaktadır. Bundan dolayı ezelde kemal istidadı olan burada da kâmil ya da ârif, iman istidadı olan mümin, küfür istidadı olan da kâfirdir. Zira mevcûdatın istidad ve kabiliyeti neye uygun ise bu ezelde değişmezdir. Bu konuyu örneklendiren Nûru'l-Arabî, sarı ve toparlak olan bir kayısının “beni niçin elma yapmadın” sorusuna “senin istidadın sarı ve toparlak olmandır, elma(nın istidadı) böyle olmadığı için seni bu şekilde yarattık” cevabının verildiğini söyler.³³

Muhammed Nûru'l-Arabî yaratılış ve devir irtibatında oluşan sistemi yanlışlardan arındırmak adına bir tespit yapmaktadır. Öncelikle yaratılış doktrinini tenâsüh ve ilgili düşünceleri engellemeye yönelik bir anlatım eşliğinde sunmakta, temsil ettiği gelenek ve kendi düşüncesi çerçevesinde izahını yaparken bir yandan anlatımın yanlış noktalarına parmak basmaktadır. Böylece o, devir olgusu özelinde yanlış fikirlerin nereden kaynaklanacağını ve nasıl çözülebileceğini sistem içinde çözmeye odaklanmıştır. Nûru'l-Arabî'nin buradaki anlatımıyla meselenin daha görünür hatta bir anlamda biyolojik yönü ele alınarak bâtil bir hulûl ve ittihâd fikrinin öncülü olabilecek olan devir olgusu değerlendirilmiştir.

Sonuç

Tasavvuf düşüncesinin kırılma noktalarından biri olan hulûl ve ittihâdın literatürdeki karşılığı muhtelif aşamalarda ortaya çıkmış, ilk başta meselenin İslam düşüncesindeki tutumlarla paralel biçimde ele alındığı, kaynağının tespit edilerek gerekli analiz yapıldığı teşekkül dönemi metinlerinde görülmüştür. Meselenin özüne dair doğru bir tespit ve yerinde bir tenkit yapılmıştır. Yine Gazzâlî'nin tasavvufun İslam düşüncesi içindeki konumuna yönelik gösterdiği tavır burada da belirginleşerek, hulûl ve ittihâd sorununu ontoloji bağlamında tasavvufun kendi dinamikleri içinde değerlendirdiği gözlenmiştir. İbnü'l-Arabî etkisiyle oluşan tasavvuf düşüncesinin ise hulûl ve ittihâd bağlamında belli başlı

³² Muhammed Nûru'l-Arabî, “Şerh-i Sûre-i Fâtiha”, 330-331; Nûru'l-Arabî, “Risâle-i Saîdiyye”, 487; Nûru'l-Arabî, “Kitâbü'r-Reşâd fi'l-Mebde' ve Meâd”, 664-666; Nûru'l-Arabî, “el-Envâru'l-Muhammediyye fi Şerhî Risâleti's-Seyyidiyye”, 650; Muhammed Nûru'l-Arabî, “Ferecû'n-Nukûş fi Şerhi Nakşi'l-Fusûs”, *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*, thk. Ömer Sami Uzuner (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 607; Nûru'l-Arabî, “el-Letâifu't-Tahkikat fi Şerhi'l-Vâridât”, 567.

³³ Nûru'l-Arabî, *Niyâzi-i Mısri Divânı Şerhi*, 88-89.

isimler tarafından eleştiri noktalarının ortaya çıkarılması sonraki süreci etkileyen bir mahiyet kazandırmıştır. Bu anlatımın temsilcilerinin yanında benzerlerinin de konuya dâhil edilmesi zamanla meseleyi daha farklı bir boyuta getirerek tasavvufî düşüncenin sıhhatini irdelemeye kadar götürmüştür. Buradan itibaren mesele muhtelif isimler ve düşünce yapıları etrafında bir süreç olarak işlemeye devam ederek 19. asra kadar gündemini korumuş ve Muhammed Nûru'l-Arabî de bu gündemin muhataplarından birisi haline gelmiştir.

Nûru'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışında gelinen noktada neyin doğru neyin yanlış kabul edileceğine dair referanslar bellidir. Bu bağlamda varlığın yegâneliğini ifade eden tevhîd düşüncesi onun konuya has yorumlarına da kaynaklık etmektedir. Varlık niteliği yalnızca Hakk'ın varlığına ait olduğuna göre en az iki varlık nispetine ihtiyaç duyan hulûl ve ittihâddan söz edilemez. Şayet böylesi bir fikir serdedilmişse bile bunun yanlış bir altyapıya sahip olduğu açıktır. Dolayısıyla hulûl ve itthâdda asıl hata ya düşüncenin yanlış zeminde kurulması ya da söylemin sıhhatli olmayan kavramlarla ifade edilmesidir. Bu durum hem tasavvuf düşüncesini barındıran söylemler hem de seyr u sülûk sürecindeki sâlik nazarında dikkat edilmesi gereken noktadır. Diğer yandan Nûru'l-Arabî'nin konuyu ele aldığı düzlemde sapmaya sebebiyet verecek noktalardan kaçınarak meseleyi ifadelendirmeye gayret ettiğini görebiliriz. Nitekim genelin idrakine açık olmayan bir anlatımın riskli olması onu daha net ifadeler kullanmaya sevk etmiş gözükmektedir. Zira yeri geldikçe riskli alanlara girmediği ve sağlıklı bir anlatım tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Nûru'l-Arabî'nin hulûl ve ittihâd yorumuyla bağlantılı olarak yaratılış, devir ve tenâsüh kavramları ön plana çıkmaktadır. Bu kavramlar ilgili meselenin altyapısı itibariyle kritiktir. Yaratılış sürecinde insanın taşıdığı istidadın madden ve manen etkisini ortaya koyarken bu etki neticesinde gerçekleşen devrin doğru bir sistemle sunulması gerektiği belirlenmiştir. Çünkü aksi durumda devrin tenâsüh fikrine yol açması muhtemeldir ki bu farklı düşüncelerin oluşumuna ön ayak olmuştur. O halde yaratılışın sonunda gerçekleşen devir tenâsüh fikrinden uzaktır, zira ruhun yaratılmasından önceki bir devir ruha yönelik bir etki alanına sahip değildir. Böylece yaratılış ve devrin keyfiyeti tenâsühe varmayacak derecede kesin bir yapıdadır.

Neticede Muhammed Nûru'l-Arabî'nin İslam düşüncesinin genel yaklaşımına paralel bir söylem geliştirdiği, tasavvuf düşüncesinin de iç dinamiklerine göre hareket ettiği bir gerçektir. Daha hassas olan nokta ise varlık anlatımına odaklanan düşünce geleneği içerisinde aldığı tavidir. Süreçte oluşan

değerlendirmelerin geleneğin hangi parçasıyla eşleştiği, hangi fikirlerin elenip hangi düşünceler üzerinden sistemin kurulacağı onun yorumunda belli oranda netleşmiştir. Öyleyse Nûru'l-Arabî'nin hulûl ve itthâd yorumunun İslam düşüncesinin paralelinde olduğu, tasavvuf düşüncesinin ana akımından beslendiği ve karışıklığa mahal verecek bir anlatımdan uzak kalmaya çalıştığını söylemek yanlış bir netice olmamalıdır. Buna ek olarak meselenin panteizm düşüncesiyle irtibatı noktasında müstakil bir çalışma konusu olabileceği de başka bir netice olarak söylenebilir.

Kaynakça | References

- Ay, Resul. “Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam’ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri”. *Biliş* 72 (2015), 1-22.
- Ceyhan, Semih. “Tilimsânî, Afîfüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Dursun, Akif. “Hallâc-ı Mansur’un Yargılanma Sürecinin Değerlendirilmesi”. *AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 8 (ts.), 63-102.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid. *el-Maksadu'l-Esnâ fi Şerhi Meânî Esmâillâhî'l-Hüsnâ*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Hucvârî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-Mahcûb*. çev. İsad Abdülhadi Kandil. 2 Cilt. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfeti, 2007.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999.
- Kubat, Mehmet. “İbn Teymiyye’nin İbn Arabî Eleştirisi”. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2019), 223-270.
- Kutluer, İlhan. “İbn Seb’în”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Marulcu, Hasan Tefvik. “İbn Teymiyye’nin Vahdet-i Vücûd, Hulûl ve İttihâd Yaklaşımlarına Kelâm Açısından Bir Değerlendirme”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2008), 75-86.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. “Delîlü'l-Uşşâk”. *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. “ed-Dürretü's-Seniyye fi Şerhî Risâleti'l-Gavsiyye”. *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. “el-Envârü'l-Muhammediyye fi Şerhî Risâleti's-Seyyidiyye”. *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. “el-Letâifu't-Tahkikat fi Şerhi'l-Vâridât”. *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. “Ferecü'n-Nukûş fi Şerhi Nakşî'l-Fusûs”. *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. “Hâdi'l-Uşşâk”. *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. “Kitâbu'd-Devâir ve'l-Eflâk fi Beyâni Tasarrufatî'l-Mülki ve'l-Emlâk”. *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.

- Nûru'l-Arabî, Muhammed. "Kitâbü'r-Reşâd fi'l-Mebde' ve Meâd". *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. "Mürşidü'l-Uşşâk". *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. *Niyâzî-i Mısırî Dîvânı Şerhi*. ed. Mustafa Tatcı - İbrahim Özay. İstanbul: H Yayınları, 2018.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. "Risâle-i Saâdiyye". *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. "Şerh-i Evrâd-ı Usbûiyye". *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. "Şerh-i Risâle-i Şeyh Arslan Dîmaşkı". *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. "Şerh-i Sûre-i Fâtîha". *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. thk. Ömer Sami Uzuner. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Reis, Bedriye. "Gazâlî'ye Göre Sözde Sûfler ve Yanılgı Noktaları". *EKEV Akademi Dergisi* 55 (2013), 137-150.
- Şensoy, Güvenç. "Sadruşşerîa'nın Vahdet-i Vücûd eleştirisinin Tahlili". *KADER* 21/1 (2023), 104-115.
- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma*. thk. Abdülhalim Mahmud - Taha Abdülbaki Sürûr. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, 1960.
- Uludağ, Süleyman. "Devir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uzuner, Ömer Sami. *Varlık ve Hakikat Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Tasavvuf Anlayışı ve Risâleleri*. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Hulûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.